

УДК 101:316.344.2

ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНУ БІДНОСТІ В СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКІЙ ТРАДИЦІЇ

С.В.Мельниченко*аспірантка кафедри філософії**Національного технічного університету України**«Київський політехнічний інститут»*

У статті окреслено основні проблеми дослідження феномену бідності у сучасній соціальній філософії. У роботі окремо розглядаються історичні аспекти дослідження бідності в західноєвропейській соціологічній традиції. Крім того, авторка звернула увагу на пасивність сучасних вітчизняних соціологів у дослідженні кризових явищ, які супроводжуються поглибленням бідності та зубожінням населення.

Ключові слова: творчість, практика, діяльність, праця, розвиток.

Соціально-економічні процеси, свідками яких ми є сьогодні, вимагають адекватного їх теоретичного осягнення. Кризові явища в економічній, політичній, соціальній сферах є нічим іншим, як результатом свідомого чи не-свідомого ігнорування науково-обґрунтованої прогностики та низького інтелектуального рівня державних рішень. Справді, провідні фахівці з економіки, соціології, політології ще задовго до початку кризи прогнозували її у світі та в Україні – для цього були свої передумови. Так, наприклад, британські експерти передбачали нинішню кризу ще у 2006 році – і в урядів багатьох країн, а також у нашої влади, був час, щоб до неї підготуватися. Але в цьому напрямку практично нічого не було зроблено, і світова та вітчизняна економіка дала дуже серйозний збій, який призвів до швидкого падіння практично всіх економічних показників. Як результат – ще більше зубожіння населення нашої держави, фактично – поглиблення бідності, при нібито активній діяльності уряду. В цьому сенсі німецький філософ Гегель у своїх працях і, в першу чергу, у «Філософії права» цілком слушно стверджував, що справжній уряд виникає тільки тоді, коли розрив між багатством і бідністю стає надто великим і коли величезна маса людей не може задовольняти свої потреби так, як звикла. Можливо, вже прийшов той час і для нашої держави, коли повинен з'явитися «справжній» уряд... Німецький мислитель був достатньо чесним, щоб визнати, що наявність полюсів бідності і багатства є умовою існування уряду як такого. З ним згодні багато сучасних вчених, які вважають, що бідність – плід самого суспільства, закладених в його основі принципів виробництва і розподілу суспільних благ. Додамо, що Гегель також вважав, що бідність сама по собі нікого не робить черню (злидарями – *авт.*);

чернь визначається лише пов'язаним з бідністю умонастроєм, внутрішнім обуренням, спрямованим проти багатих, проти суспільства, уряду і т.д. [4].

Метою нашого дослідження є спроба адекватного теоретичного осмислення феномену бідності в рамках соціально-філософського дискурсу. В цій статті ми будемо розуміти соціальну філософію як однопорядкову з соціологією. Адже існує думка, що соціальна філософія зближується з теоретичною соціологією. Відмінність полягає перш за все в тому, що соціологія займається аналізом суспільства і виявленням закономірностей в його існуванні тоді як філософія виконує критичну функцію.

Останнім часом у вітчизняній пресі, на телебаченні та в наукових публікаціях слово «бідність» вживається набагато частіше, ніж слово «багатство». По суті, без нього не обходиться жодна серйозна дискусія на соціальну тему. Це і не дивно, адже нині – криза. Разом з тим, на думку численних філософів, соціологів, політологів, економістів тощо, бідність – одне з самих невизначених понять. Хто ж такі бідні? Ті, хто мало заробляє? Ті, хто мало має? Або бідні – це просто незадоволені? Спробуємо це з'ясувати.

Сьогодні є поширеним доволі спрощене розуміння бідності. Так, згідно з матеріалами найчастіше використовуваної в Інтернет-мережі енциклопедії – Вікіпедії: «бідність — це соціальні відносини, що характеризуються відсутністю необхідних матеріальних засобів для того, щоб провадити «нормальне» (відповідно до норм прийнятих суспільством) життя, наприклад, неможливість прогнати свою родину, дати освіту дітям чи забезпечити сім'ю якісним медичним обслуговуванням» [2].

Така дефініція є цілком зрозумілою. Але доповнимо дане визначення ще й тим, що феномен бідності, окрім зазначених характеристик, несе у собі й іншу інтегральну ознаку, а саме: неможливість усебічного, вільного і повноцінного розвитку особистості. Крім того, бідність, на наш погляд, варто розглядати одночасно як чинник і результат поглиблення відчуження людини від продуктів своєї праці, від суспільства, від самої себе, від своєї людської сутності.

Зауважимо, що для суспільствознавців такий предмет дослідження, як бідність, не є новим. На думку російської дослідниці Сичової В.С.: «історія теоретичного дослідження і емпіричного вимірювання бідності нараховує більш ніж двохсотлітню історію. Здається, повз неї не пройшов жоден більш-менш помітний мислитель. Це і зрозуміло, адже бідність вважається найбільш соціальною зі всіх соціальних проблем, що сфокусовує в собі практично всю гамму соціологічних понять і категорій [13, 141].

Ще у IV столітті до н.е. великий давньогрецький мислитель Платон у трактаті „Закони” торкався питань співвідношення багатства і бідності [4]. В свою чергу, його учень Аристотель (384 – 322 роки до н. е.) у відомій праці „Політика” теж згадує проблему бідності й багатства. За Аристотелем, переважання одного з цих елементів визначає відповідну форму державного устрою [1]

В класичній політекономії, яка є нерозривно зв'язаною з соціальною філософією (принаймні в марксистському розумінні), явища бідності і багатства були осмислені Адамом Смітом, Давідом Рікардо, Джоном Стюартом Міллем, Томасом Мальтусом. Зокрема останній відзначав, що причиною бідності є вищі темпи зростання населення порівняно із зростанням ресурсів. Особливо швидко зростає якраз бідне населення, а держава лиш сприяє цьому через систему допомоги. Відзначимо, що Маркс різко критикував Мальтуса через перенесення ним біологічних законів боротьби за існування на закони розвитку суспільства і тому, що той не зумів зрозуміти соціальну природу бідності.

На думку англійського мислителя, засновника органічної школи Г.Спенсера, бідність і багатство – явища, що виникають закономірно, а нерівність збільшується одночасно із зростанням суспільного виробництва. Проте, він вважав, що бідність – явище не стільки соціальне, а скільки особиста проблема тих, хто не зміг вписатися в існуючі соціальні рамки. Він вважає втручання держа-

ви у природний розвиток суспільства недоцільним, бо бідність і багатство – явища позитивні, вони стимулюють людський розвиток [11].

Отже, наведемо ще кілька окремих прикладів найбільш відомих досліджень бідності у світовій науковій думці. Так, систематичне дослідження проблеми бідності проводив британський філантроп і соціальний реформатор Бенджамін Сібом Раунтрі. Йому ж і належить перше формальне визначення бідності, для чого він увів в науковий обіг поняття кошика базових продуктів. Кожен, хто не міг дозволити собі придбати цей кошик продуктів, уважався бідним. Споживчий кошик, запропонований Раунтрі, був ідентичним раціону, який давали бідним у робітничих будинках. На основі його наукових пошуків у 1901 році було опубліковано працю під назвою «Бідність, Дослідження життя у місті». Результати цієї праці були майже революційними для тогочасного британського суспільства, в котрому загальноприйнятою точкою зору на бідність був погляд, що бідний означає грішний та лінєвий. До речі, Раунтрі розрізняв «первинну» бідність та «вторинну» бідність. «Первинна» бідність, на його думку, це неспроможність придбати базовий кошик продуктів, тому що людина недостатньо заробляє або не в змозі знайти роботу через хворобу, травму чи погану економічну ситуацію. «Вторинна» бідність, як її виокремлював Раунтрі, – це наявність витрат, які не є необхідними або є шкідливими (наприклад, алкоголь). Результати досліджень Раунтрі, які містили статистичні дані, продемонстрували, що значна частка бідних належить до категорії «первинно» бідних. Політикам та інтелектуалам не зайняло багато часу встановити залежність між рівнем бідності та його зменшенням при збільшенні зайнятості, зростанні платні та наявності громадського медичного обслуговування і соціальних служб.

Дещо раніше, у 1889 році англієць Чарльз Бут опублікував роботу, в якій показав, що близько одна третина мешканців Лондона живуть в умовах злиденності. Ця робота викликала бурхливу суспільну реакцію. Адже було доволі парадоксально, що в найбагатшій на ті часи країні світу, центрі потужної імперії бідність охопила таку велику частку населення. Його однофамілець – Уільям Бут на рубежі 19 та 20 ст. вважав, що бідність можна зменшити за допомогою практичних програм реформ і добродійності. Американський дослідник Майкл Харрінгтон в своїй роботі «Інша Америка» приголомшив співгромадян тим фактом, що багато мільйонів американців настільки

бідні, що не в змозі забезпечити собі навіть мінімальний рівень життя. Пізніше президент Ліндон Б. Джонсон проголосив «беззастережну війну з бідністю», метою якої стало «викоренити парадоксальну наявність бідності посеред достатку».

Звичайно, не можна обійти увагою і позицію великого німецького соціолога і філософа Макса Вебера, трактування якого щодо бідності цілком вписувалися в канони протестантизму. Вебер погоджується з думкою французького богослова, реформатора церкви Ж.Кальвіна, що «народ», тобто робітники і ремісники, покірні волі Божій, лише доти, доки бідні [3]. Разом з тим, німецький мислитель цілком жорстко засуджує існуючий підхід до осягнення бідності, стверджуючи, що «пуританство наділило капіталізм деякими сигнальними зв'язками: створило культурний клімат, в якому бідність могла розглядатися як результат індивідуальних моральних вад, тобто неробства та марнотратства, і тим самим визволило систему від відповідальності за бідність».

Багато соціологів та економістів при дослідженні феномену бідності і її формопроявів спираються на закономірність, виведену наприкінці 19 ст. німецьким ученим Е. Енгелем (так званий закон Енгеля), про підвищення частки витрат на харчування в структурі споживчого бюджету зі зменшенням рівня доходів родини (індивіда); цю закономірність, а також аналогічну залежність у відношенні житла перевіряли у своїх обстеженнях у 1920-х рр. російські вчені С. Г. Струмлінін, Г. С. Полляк.

У соціальних науках і в суспільному житті бідність і її крайня форма – убогість (злиденність) – оцінюються як соціальне зло. Зло бідності в тому, що вона є злочином суспільства, тобто всіх людей: і бідних, і багатих, – з погляду тих соціальних наслідків, які вона має. Про це писали ще на початку двадцятого століття Д. Ліньов [8] та Г. Джордж [5]. «Пороки, злочини, нещасття, підлота, породжені бідністю – за словами Г. Джорджа, – отруюють, так би мовити, саме повітря, яким дихають як бідні, так і багаті».

Розуміння бідності як невід'ємної частини капіталістичної системи і оцінки її як блага для всього суспільства призвело до виникнення груп населення, для яких убогість стає способом життя, відбувається «включення» їх в культуру бідності. Найбільший резонанс викликала концепція «культури бідності», розроблена професором іллінойського університету О. Льюїсом. Згідно його концепції, ізоляція бідних в суспільстві відбувається через особли-

ву культуру, що передається з покоління в покоління [14].

Поняття багатства і бідності відносні. Так, наприклад, матеріально незабезпечена людина, тобто та, яка належить до бідних, може бути багатою духом. У цій зв'язці звертає на себе увагу те, що в російському православ'ї жебрацтво (крайня форма бідності), особливо добровільне, розглядалося як стан, який незрівнянно вищий за стан багатства – як особливий християнський подвиг, який здійснюється стражденним. Причому останній бере на себе турботу про душу тих, хто перебуває в благоді, підносячи за них молитви Богу. В російській соціологічній традиції про це писали В. Ключевський та С. Сперанський [6; 12].

Загалом, соціологія бідності, як певний науковий напрям, є спеціальною соціологічною теорією, суть якої складають поняття і категорії, що визначають бідність як соціальне явище і соціальний процес і, водночас, розкривають сукупність чинників, що впливають на цей процес. Об'єктом соціології бідності є феномен бідності у всіх його формопроявах та розвитку. Предметом соціології бідності є процеси матеріальної і духовної деградації індивідів і соціальних груп, а також – звуження їхніх перспектив, пов'язаних з розвитком бідності. Соціологія бідності розглядає бідність не лише як цілком визначений економічний і соціокультурний стан людей, а й як особливий спосіб і стиль життя, що транслюється з покоління в покоління, норми поведінки, стереотипи сприйняття і психології. Зауважимо, що існує певна відмінність між соціальною нерівністю та бідністю, якою нехтують окремі дослідники. Якщо нерівність характеризує суспільство в цілому, то бідність, як і багатство, стосується лише частини населення.

Багатьом відомо, що відповіддю на «Філософію злиденності» Прудона стала книга К. Маркса, один з перших творів зрілого марксизму, яка отримала назву «Злиденність філософії». В ній, піддаючи критиці ідеалізм і метафізику Прудона, його невдалу спробу застосувати ідеалістичну гегелівську діалектику до політичної економії, Маркс розвиває послідовно діалектичне розуміння законів єдності і боротьби протилежностей, заперечення заперечення, принцип історизму, вперше зачіпає проблему співвідношення історичного і логічного. Критикуючи опонента Маркс іронічно відзначив: «...щоб розчистити дорогу соціалізму критичному і матеріалістичному... треба було різко порвати з тією ідеалістичною політичною економією, останнім втіленням якої був.. Прудон» [9]. Ми не збираємось, на кшталт

стратегії Маркса щодо Прудона, в цій статті дошкульно критикувати кого-небудь з сучасних науковців. Разом з тим, відзначимо, що ми свідомо бажаємо підкреслити певну інфантильність сучасної соціологічної науки до проблематики економічної кризи та супроводжуючу її проблематику бідності. І справа не в тому, що соціологічна наука має незрілий методологічний арсенал щодо аналізу соціальних процесів. Навпаки, сучасна соціологія та соціальна філософія володіє багатою методологією, що включає якісний та кількісний підходи і спроможна на пізнання соціуму на макро-, мікро-, мезо- рівнях. Справа в іншому...

Дивно, але вітчизняна наукова спільнота, якимось мляво відреагувала на розгортання кризових явищ у суспільстві, вдовольнившись лиш певними констатаціями. В першу чергу, це стосується соціологів, які займаються емпіричними соціологічними дослідженнями. Адже, якихось широкомасштабних досліджень «кризової» проблематики протягом останнього часу не спостерігалось. З одного боку, це можна пояснити відсутністю фінансування саме такого роду досліджень. Очевидно, що в умовах економічної кризи, дослідження, яке не матиме комерційного ефекту, навряд чи «знайде» свого замовника. Але, чомусь вітчизняні соціологи забули, що соціолог і сам собі може стати замовником – у випадку коли мета дослідження має науковий характер, а не комерційний. І, навіть, якщо одна окрема дослідницька організація не змогла б «потягнути» таке дослідження власним ресурсом, завжди залишається альтернатива – скооперуватися з іншими. На жаль, вітчизні соціологи звикли кооперуватися у соціологічні консорціуми тільки під час виборів – коли добре платять.

Не зважаючи на це, потреба у адекватному науковому аналізі бідності, як іманентної ознаки кризи, залишається актуальною. На переконання одеських науковців Кормич Л.І. та Гансової Е.А., «дослідження проблеми бідності в Україні потребує визначення певних теоретико-методологічних засад, які дозволяють побачити майнове розшарування, його причини та наслідки в контексті світової соціальної політики» [7]. Насправді, розуміння природи бідності, причин її постійності може забезпечити саме науковий соціологічний аналіз. Усвідомлення загрози для суспільства, які криються в перманентній бідності має змушувати дослідників шукати принципово нові підходи до забезпечення соціально-економічного прогресу.

Заради справедливості треба зазначити, що певні напрацювання в напрямку соціології бідності у сучасних соціологів, першу чергу російських, наявні. Так, сьогодні в науковому обігу існує спеціальний соціологічний термін «пастка бідності». На Заході він означає ситуацію, при якій людині вигідніше одержувати соціальну допомогу, ніж працювати і платити податки. Цим скористалися багато наших колишніх співвітчизників, а нині емігрантів у західних країнах. У нас бідність розставляє інші пастки. Сучасні соціологи виокремили декілька тактик поведінки людини, якій іманентна бідність як стратифікаційна характеристика. Адже, одні намагаються розтягувати гроші: ведуть щоденники витрат, з'ясовують, яка річ прослужить довше і купують її, навіть якщо вона дорожче. Інші, навпаки, діють за принципом «чим дешевше, тим краще». У результаті дешева річ швидко виходить з ладу, псується, стає непридатною до використання – і, тим самим, бідність посилюється. Треті сміять грошима з гаслом: «Хоч тиждень поживу, як людина!» Четверті починають підробляти в десятки місць відразу і від цього теж стають бідними – не з погляду забезпеченості, а з погляду якості життя.

Зауважимо, що крім зазначеного, сьогодні соціологи дедалі частіше фіксують наявність прямої залежності освітньої активності населення від рівня матеріального добробуту. Це означає, що формальна освіта, підтвержена атестатами і дипломами, з роками все менш точно відображає реальний рівень знань і навичок. Багаті вважають якісну і безперервну освіту та професіоналізм одними з найважливіших чинників досягнення успіху і статусними ознаками багатства. Бідні, навпаки, причини багатства сприймають переважно через інші позаосвітні форми діяльності. Проте більш детальний аналіз підтверджує, що в своїй оцінці ролі освіти в життєвому успіху мають рацію все-таки багаті. Вивчення напрямів і міри освітньої активності різних груп населення дозволяє стверджувати, що відмінності в рівні освіти багатих і бідних будуть й далі посилюватися. Відповідно, прірва між багатими і бідними все більше поглиблюватиметься. Справді, на сьогодні фіксується великий розрив в освіті між першим і третім світами (за даними опублікованими у журналі «Мир и Россия» у 1999 році, у бідних країнах неграмотними є в середньому 30% чоловіків та 50% жінок, а вищі навчальні заклади зараховується 5-6% молоді, тоді як у розвинутих країнах більше 50%). При цьому, у бідних країнах не тільки нижчий рівень освіти, але і

питома вага витрат на освіту з державних бюджетів непомірно менше ніж і розвинених країн. Саме тому, в будь-якому суспільстві, якому іманентна бідність (як і її антипод – багатство) породжена відчуженням, розвиток освіти, відбувається перш за все за траєкторією підготовки відносно вузького прошарку професіоналів («творців» додаткової вартості), а не гармонійно розвинених і розвиваючихся особистостей. В такому суспільстві творчість є підпорядкованою процесам тиражування і відтворення різноманітних форм відчуженого суспільного буття, тому перестає бути творчістю. Подолання бідності повинно стати подоланням перепон для формування креатосфери, як і навпаки – створення у суспільстві відповідних умов для творчої діяльності кожного, багатьох і всіх неодмінно дозволить подолати проблему бідності духу, душі, розуму...

Якщо вести мову про можливість соціальних заворушень, одним з чинників яких є поглиблення збідніння населення, то відзначимо суперечливість і не надто велику ймовірність появи таких. Адже, з одного боку, після «бідних» 90-х та помаранчевого «розвуду», в Україні сформувалося таке покоління людей, яке вже нічого не чекає від влади і готове діяти, що називається, на свій страх і ризик, а з іншого – сталася така індивідуалізація масових установок, у тому числі серед збіднілої частини населення, при якій говорити про усвідомлення спільності групових інтересів, про які б то не було солідарні дії просто не доводиться. Тому навряд чи слід чекати серйозної дестабілізації і сплеску протестних настроїв, навіть в разі ще більшого погіршення соціально-економічної ситуації в країні. По-перше, тому, що немає суб'єкта, який зумів би акумулювати протестний потенціал суспільства. Нинішній опозиції (йдеться не про всіх, бо окремі політичні сили, реально, а не фігурально, опозицією назвати важко), радше за все, навіть знедолені верстви населення не дуже-то й довіряють. По-друге, тому що за останні роки українці вже накопичили такий досвід виживання в самих екстремальних ситуаціях, що навіть важко уявити, що може спонукати їх на активний протест і які б то не було рішучі скоординовані дії в масштабах всієї країни. Хоча заради

справедливості відзначимо, що на нашу думку, подолання бідності насправді вимагає революційних змін, які за масштабами перевершують політичні. Певно, що схилившись до такої думки представників європейського просвітництва можемо стверджувати, що подолання бідності повинна передувати революція етична.

Отже, які ж шляхи боротьби з бідністю. Сьогодні наукове співтовариство, здається, напрацювало достатньо, але їхня ефективність залишається під питанням. До речі, вже згадуваний великий діалектик Гегель не бачив однозначного вирішення проблеми бідності. Адже добродійність багатих класів по відношенню до бідних відкидалася ним, оскільки забезпечення нужденних, не опосередковане їхньою працею, суперечить як принципу громадянського суспільства, так і відчуттю незалежності й честі індивідів. Не може, на думку Гегеля, вирішити проблеми бідності й надання роботи нужденним, оскільки це призведе до збільшення маси продуктів, тоді як дуже велика кількість цих продуктів і відсутність споживачів, саме і складає те зло, проти якого борються і двояким чином його лише збільшують [4].

Радше за все, одним з перших, хоча й по своїй суті косметичних, шляхів подолання бідності є зменшення розриву між дуже багатими і дуже бідними. Адже, якщо брати за приклад статистичні дані нашого східного сусіда, то у 2007 році на частку 10 % найбільш заможних росіян приходилося 31% загального обсягу грошових доходів, а на частку 10 % найменш забезпечених — 1,9 %. При цьому в 2009 році доходи 10 % найбагатших росіян перевищували доходи 10 % найбідніших в 16,7 раз (за даними Росстату). А згідно доповіді, підготовленої за замовленням британського уряду, розрив між багатими і бідними жителями Сполученого королівства на сьогодні є більшим, ніж в 70-і роки минулого століття. Показовим є також те, що напередодні кризи в 2007 р. в руках 1 % найбагатших американців знаходилося 23,5 % від всього добробуту нації. В цьому сенсі, напевно, мав рацію Фалес, коли відповідаючи на питання «якою є ідеальна держава?», казав: «та, в якій немає ані бідних громадян, ані безмежно багатих».

ЛІТЕРАТУРА

1. *Аристотель*. Політика. // Соч. в 4-х тт. – М.: Просвещение, 1983. – Т. 2 – С. 71-78.
2. *Бідність* // Вікіпедія — вільна енциклопедія uk.wikipedia.org/wiki
3. *Вебер М.* Протестантська етика і дух капіталізму. – К.: Основи, 1994. – С.178.

4. *Гегель Г.В.Ф.* Философия права. [Серия: Философское наследие]. – Москва: Мысль, 1990. – 526 с.
5. *Джордж Г.* Преступность бедности [Пер. с англ. С.Д. Николаева]. – М.: Политиздат, 1960. – 365 с.
6. *Ключевский В.О.* Исторические портреты. – М.: Логос, 1990. – С. 77-94.
7. *Кормич Л.І., Гансова Е.А.* Державна соціальна політика та майнове розшарування в Україні
Режим доступу: URL: http://www.democracy.kiev.ua/publications/collections/conference_2005/section_17/Gansova,Kormich.doc
8. *Линев Д.А.* Причины русского нищенства и необходимые против них меры. – СПб., 1891. – 271 с.
9. *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения: в 30 т. – М.: Полтиздат, 1960. – Т. 19. – С. 231-232.
10. *Платон.* Законы // Собрание сочинений: в 4 т. – М.: Наука, 1990. – Т. 1. – С. 116-126.
11. *Спенсер Г.* Социальная статика. Изложение социальных законов, обуславливающих счастье человечества. – СПб., 1906. – 129 с.
12. *Сперанский С.* К истории нищенства в России. – СПб., 1887. – С. 2.
13. *Сычева В.С.* Измерение уровня бедности: история вопроса // Социологические исследования. – 1996. – № 3. – С. 141-149.
14. *Ярошенко С.* Четыре социологических объяснения бедности (Опыт анализа зарубежной литературы) // СОЦИС. – 2006. – № 7. – С. 34-42.

Стаття надійшла до редакції 10.10.2009 р.

